

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Факультет іноземної філології
Кафедра англійської мови

Кваліфікаційна робота

з теми: «**CLIL ТЕХНОЛОГІЇ У НАВЧАННІ АНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ В ЗЗСО**»

Виконавець: здобувачка другого
(магістерського) рівня вищої освіти
групи Ang1-M24
спеціальності 014 Середня освіта
(Мова і література (англійська) за освітньо-
професійною програмою «Середня освіта
(Англійська мова і зарубіжна література)»
Ігнат Дар'я Валентинівна

Керівник: Литвинюк О.М.
кандидат філологічних наук,
старший викладач кафедри англійської мови

Рецензент: .,
кандидат філологічних наук, доцент,
завідувач кафедри мови

Кам'янець-Подільський – 2025 рік

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ІКТ – інформаційно-комунікаційні технології

ЗЗСО – закладу загальної середньої освіти

CBI – content-based instruction

CLIL – Content and Language Integrated Learning

ELT – English Language Teaching

HOTS – Higher-Order Thinking Skills

IB – International Baccalaureate

LOCIT – Lesson Observation and Critical Incident Technique

LOTS – Lower-Order Thinking Skills

MT – Mother tongue

STT – Student Talking Time

TTT – Teacher Talking Time

ЗМІСТ

ВСТУП	
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ТА ПРИНЦИПИ МЕТОДИКИ CLIL	
1.1 Зародження та розвиток методики CLIL в науці та освіті.....	
1.2.Методика CLIL як засіб розвитку міждисциплінарних компетентностей.....	
1.3 Різноманітність методу CLIL та проблеми термінології.....	
РОЗДІЛ 2 ОСОБЛИВОСТІ ВПРОВАДЖЕННЯ CLIL-МЕТОДИКИ У ШКІЛЬНІЙ ПРАКТИЦІ.....	
2.1 Особливості інтеграції англійської мови з іншими навчальними дисциплінами.....	
2.2 Планування CLIL-уроку з природничих наук: методичні орієнтири.....	
2.3 Формування англійської мовленнєвої компетентності з використанням CLIL методики у старших класах	
2.4 Роль вчителя при використанні CLIL методики.....	
РОЗДІЛ 3 ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ ЗАСТОСУВАННЯ CLIL-МЕТОДИКИ У НАВЧАННІ АНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ У СТАРШИХ КЛАСАХ... 17	
3.1 Розробка та апробація CLIL-уроку з інтеграцією природничих дисциплін	
3.2 Аналіз ефективності впровадження CLIL-підходу у навчанні старшокласників.....	
ВИСНОВКИ	
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	
ДОДАТКИ.....	

ВСТУП

У сучасних умовах глобалізації, інтеграційних процесів та стрімкого розвитку інформаційних технологій володіння іноземною мовою набуває особливої актуальності та виступає однією з ключових мовних компетентностей для фахівців різних галузей. Іноземна мова перестає бути лише засобом комунікації – вона стає інструментом професійного, академічного та міжкультурного спілкування. Особливої ваги набуває формування інтегративних комунікативних навичок, які дозволяють ефективно взаємодіяти з представниками інших мовних і культурних середовищ у професійному контексті.

Традиційне вивчення мов уже не задовольняє потреб сучасного ринку праці, тому зростає інтерес до інноваційних підходів. У цьому зв'язку значно зростає інтерес наукової спільноти до пошуку та впровадження ефективних методів навчання іноземним мовам, зокрема англійської. Одним із найперспективніших підходів сьогодення є методика CLIL (Content and Language Integrated Learning) – тобто інтегроване навчання предмета та мови, яка передбачає одночасне засвоєння змістовного матеріалу (наукового, технічного, соціального тощо) та розвиток мовних компетентностей.

Метод CLIL базується на подвійній цілісності навчального процесу: зміст (content) та мова (language) розглядають не окремо, а як єдина система, що забезпечує підвищення мотивації, розвиток критичного мислення, кращу міжпредметну інтеграцію та більш глибоке занурення в мовне середовище.

Таким чином, методика CLIL стає важливим інструментом у реалізації освітньої парадигми, зорієнтованої на міждисциплінарність, комунікативність та міжкультурну компетентність. Її впровадження є важливим як для європейського освітнього простору, так і для України, яка активно інтегрується у світовий науково-освітній простір.

Отже, **актуальність дослідження** зумовлена необхідністю впровадження інноваційних підходів до викладання іноземних мов, а саме англійської, які поєднують формування мовної та предметної компетентностей, відповідають

сучасним освітнім тенденціям та сприяють підготовці конкурентоспроможного фахівця в умовах глобалізованого світу.

Джерельна база є всебічною, актуальною та репрезентативною. Вона поєднує класичні і сучасні наукові підходи, український і міжнародний досвід, теоретичні засади й практичні розробки щодо впровадження CLIL у навчальний процес.

Серед українських науковців, що активно досліджували метод CLIL, варто виділити Баркасі В.В. та Філіпп'єву Т.І. [1], Басай Н.П. [2], Брик Т.О. [5], Вознюк О.В. [6], Казимір І.С. [11], Канюк О.С. [13], Коваль Т.І. [15], Коротаєву І. [16], Кривочкіну В.А. [17] і Морську Н.О. [24]. Вони висвітлювали як теоретичні основи CLIL, так і прикладні аспекти його впровадження в умовах української освіти. Зокрема, Казимір І.С. у навчально-методичному посібнику розкриває переваги CLIL у шкільній практиці [11], а Вознюк О.В. аналізує мовне навчання крізь призму системно-синергетичного підходу [6].

Серед зарубіжних дослідників, які зробили значний внесок у розвиток предметно-мовного інтегрованого навчання, слід згадати Баррейро С. [37], Койл Д. [39], Ксорба Д. [40], Дейла Л. [41], Дарна С. [42], Девенпорта А. [43], Георгіу І. [48], Корпелу Л. [49], Марша Д. [50] і Пардеде П. [51]. Зокрема, Койл Д., Марш Д. і Худ Ф. є співавторами фундаментальної праці, яка стала концептуальною основою CLIL-педагогіки [39]. Георгіу І. та Павлу П. у своїх рекомендаціях орієнтуються на адаптацію методу до потреб початкової та дошкільної освіти [48], тоді як Дейл Л. розробив систему формування CLIL-компетентностей у вчителів [41].

Об'єкт дослідження – процес вивчення англійської мови в закладах загальної середньої освіти.

Предмет дослідження – застосування методів предметно-мовного інтегрованого навчання (CLIL) у старших класах ЗЗСО як засобу поєднання засвоєння предметного змісту та розвитку англійської комунікативної компетентності.

Гіпотеза передбачає, що використання CLIL-технологій у навчанні англійської мови в закладах загальної середньої освіти забезпечує більш ефективне засвоєння як предметного, так і мовного матеріалу порівняно з традиційними методами, оскільки поєднання змістового навчання та мовної практики сприяє розвитку комунікативної, когнітивної та міжкультурної компетентностей здобувачів середньої освіти.

Мета дослідження – з'ясувати потенціал та ефективність використання методів CLIL у процесі навчання в старших класах ЗЗСО, зокрема у природничих дисциплінах англійською мовою, з метою розвитку когнітивних, мовних та академічних навичок здобувачів освіти.

Завдання дослідження:

- 1) визначити сутність і принципи CLIL як інноваційного підходу до навчання;
- 2) проаналізувати теоретичні засади впровадження CLIL у загальну середню освіту;
- 3) розглянути історію виникнення та поширення методу CLIL у європейському та вітчизняному освітньому просторі;
- 4) дослідити можливості формування англійської комунікативної компетентності учнів старших класів за допомогою CLIL;
- 5) провести експериментальне навчання із використанням методів CLIL на уроках біології і екології англійською мовою в 11 класі та оцінити його результати.

Методи дослідження: у роботі використано комплекс методів, зокрема:

- **загальнонаукові** – аналіз, синтез, систематизація та узагальнення наукових джерел;
- **педагогічні** – спостереження, педагогічний експеримент, моделювання навчального процесу;
- **статистичні** – обробка та аналіз результатів експерименту.

Наукова новизна дослідження полягає у комплексному аналізі та практичному застосуванні методики CLIL у навчальному процесі старшої

школи, зокрема у викладанні природничих дисциплін (біологія і екологія, географія) англійською мовою. Дослідження систематизує сучасні підходи до інтеграції CLIL у вітчизняну освітню практику та окреслює ефективні педагогічні стратегії, які сприяють розвитку предметних знань і англомовної комунікативної компетентності.

Практичне значення одержаних результатів полягає у впровадженні експериментальної частини дослідження під час педагогічної практики у Кам'янець-Подільському ліцеї №3 Хмельницької області. Розроблені матеріали CLIL-уроків з біології і екології англійською мовою були апробовані в реальному освітньому середовищі. Результати дослідження можуть бути використані:

- учителями англійської мови та вчителями-предметниками для впровадження елементів CLIL у навчальний процес;
- здобувачами вищої освіти під час вивчення дисциплін «Методика навчання англійської мови» та «Інноваційні освітні технології»;
- при підготовці курсових і кваліфікаційних робіт, розробці навчально-методичних матеріалів тощо.

Апробація результатів дослідження була здійснена під час презентації матеріалів на таких наукових заходах:

– Звітна наукова конференція за підсумками науково-дослідної роботи студентів і магістрантів у 2024-2025 навчальному році (9-10 квітня 2025 року, м. Кам'янець-Подільський). Публікація статті «Використання CLIL-технологій для навчання англійської мови здобувачів середньої освіти: розвиток мовленнєвих компетентностей через інтеграцію змістовних дисциплін» у секції англійська мова та методика її викладання.

– X Міжнародна студентська конференція «Наука сьогодення: від досліджень до стратегічних рішень» (24 жовтня 2025 м. Луцьк, Україна, заочна, з публікацією у секція: 34. Педагогіка та освіта. Публікація тез «Особливості інтеграції англійської мови з іншими навчальними дисциплінами».

Структура кваліфікаційної роботи складається зі вступу, трьох розділів, загального висновку, списку використаної літератури, який містить 73 найменування; основний текст викладено на 74 сторінках.

ВИСНОВКИ

У межах кваліфікаційного дослідження було реалізовано поставлену мету – з'ясувати потенціал та ефективність використання методів CLIL у процесі навчання англійської мови в старших класах ЗЗСО, зокрема у викладанні природничих дисциплін, а саме біологія і екологія. Відповідно до мети, було вирішено всі дослідницькі завдання.

1) Визначено сутність і принципи CLIL як інноваційного підходу до навчання. Підхід CLIL ґрунтується на одночасному вивченні іноземної мови та предметного змісту, що забезпечує природне занурення здобувачів середньої освіти у мовне середовище в умовах змістовного навчання. Основу цієї методики становлять чотири ключові компоненти: зміст (Content) – засвоєння навчального матеріалу з предмета, комунікація (Communication) – використання мови як засобу навчання і взаємодії, мислення (Cognition) – розвиток навичок критичного і творчого мислення, а також культура (Culture) – формування міжкультурної обізнаності та толерантності.

CLIL передбачає використання мови як інструмента навчання, а не лише як об'єкта вивчення, що сприяє підвищенню мотивації здобувачів середньої освіти і поглибленню міжпредметних зв'язків. Цей підхід стимулює когнітивну активність учнів, розвиває їхні навички аргументації, аналізу, співпраці та усвідомлення культурного контексту. Упровадження CLIL сприяє формуванню інтегрованої мовної, предметної та соціокультурної компетентностей, які є актуальними для реалізації концепції Нової української школи та відповідають сучасним європейським стандартам освіти.

2) Проаналізовано теоретичні засади впровадження CLIL у загальну середню освіту. У дослідженні з'ясовано, що методика CLIL, яка виникла на стику предметного та мовного навчання, стрімко поширилася в європейських країнах як ефективний засіб формування багатомовності та розвитку міждисциплінарних компетентностей. Її популярність зумовлена прагненням освітніх систем до інтеграції змісту навчання та мовної підготовки у глобалізованому суспільстві. В Україні цей підхід лише починає

впроваджуватись, однак уже демонструє позитивну динаміку, особливо в контексті реформ Нової української школи та розширення комунікативних можливостей учнів.

У ході аналізу було розкрито основні теоретичні джерела методики CLIL вітчизняних та зарубіжних, які сформували базові поняття та принципи цього підходу. Окреслено етапи становлення CLIL, починаючи з експериментальних програм у Канаді, Фінляндії, Іспанії та Нідерландах, і до його інституціоналізації як освітньої політики в ЄС. Розмежовано типи моделей реалізації CLIL – від повного занурення в іноземномовне середовище (Full Immersion), де всі предмети викладаються іноземною мовою, до часткового (Partial Immersion) або інтегрованого підходу, який передбачає викладання окремих модулів чи тем.

Окрему увагу приділено термінологічному розмежуванню понять CLIL, іммерсія (immersion) та навчання на основі змісту (Content-Based Instruction, CBI). На відміну від іммерсії, що передбачає повне занурення у мовне середовище незалежно від змісту, CLIL фокусується на цілеспрямованому використанні мови для досягнення навчальних цілей предмета. У порівнянні з CBI, який більше орієнтований на розвиток мовної компетентності через зміст, CLIL надає рівнозначну вагу як предметному, так і мовному компонентам, що робить його особливо ефективним для освітніх контекстів, де важливо одночасно розвивати академічні знання та комунікативні навички іноземною мовою.

3) Розглянуто історію виникнення та поширення методу CLIL у європейському та вітчизняному освітньому просторі. У дослідженні узагальнено теоретичні й практичні напрацювання провідних зарубіжних науковців, таких як Д. Марш, Д. Койл, Л. Дейл, Л. Корпела, які заклали основи CLIL як ефективної концепції предметно-мовної інтеграції, а також вітчизняних дослідників – І. Казимира, Т. Філіпп'євої, С. Ніколаєва, які адаптували та розвивали цю методику в умовах української освіти. Особливу увагу приділено аналізу впровадження CLIL у контексті реформи Нової української школи (НУШ), що сприяє формуванню сучасних компетентностей учнів і відповідає європейським стандартам освіти. Крім того, окреслено ключові виклики та перспективи

розвитку CLIL-практики в Україні, включно з необхідністю підготовки кваліфікованих кадрів та створення відповідних навчальних матеріалів.

4) Досліджено можливості формування англомовної комунікативної компетентності учнів старших класів за допомогою CLIL. У процесі роботи встановлено, що CLIL сприяє розвитку всіх чотирьох видів мовленнєвої діяльності – аудіювання, говоріння, читання і письма, а також граматичної компетентності. Учні навчаються застосовувати мову як інструмент засвоєння предметного змісту, що сприяє підвищенню мотивації, когнітивної активності та самостійності в навчанні. Окрім цього, CLIL стимулює розвиток критичного мислення та комунікативних стратегій, необхідних для ефективної взаємодії в міжкультурному середовищі. Запровадження CLIL-підходу допомагає формувати у старшокласників навички міжпредметного мислення, що є ключовим у сучасній освіті та подальшій академічній і професійній діяльності.

5) Проведено педагогічний експеримент щодо застосування CLIL на уроках біології і екології англійською мовою. Тобто CLIL-урок був проведений в 11 класі ліцею №3 м. Кам'янець-Подільський та оцінено його результати. За результатами аналізу було встановлено зростання рівня предметної та мовної компетентності учнів, покращення комунікативних навичок, розвиток критичного мислення та підвищення зацікавленості до предметів. Водночас було визначено потребу в розробці спеціалізованих навчальних ресурсів та організації професійного розвитку педагогів для забезпечення якісного впровадження CLIL у навчальний процес.

Узагальнюючи результати дослідження, можна зробити висновок, що методика CLIL є ефективним засобом модернізації мовної освіти в ЗЗСО. Вона забезпечує міжпредметну інтеграцію, розвиток академічних та комунікативних умінь, а також готує здобувачів освіти до навчання і професійної реалізації в умовах глобалізованого світу. Успішне впровадження методики потребує фахової підготовки педагогів, створення методичного забезпечення та відповідної державної підтримки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Баркасі В.В., Філіпп'єва Т.І. Сучасні теоретико-методичні умови впровадження предметно-мовного інтегрованого навчання. *Young Scientist*, 2018. № 4.4 (56.4). С. 35-38.
2. Басай Н. П. Розвиток соціокультурної компетентності учнів початкової школи на уроках іноземної мови. *Педагогічні обрії*. 2018. №5-101. С. 10-17.
3. Бех І. Д. Особистісно зорієнтоване виховання. К.:УЗМН, 2018. 204 с.
4. Большакова І. Інтегроване навчання URL: <https://nus.org.ua/wp-content/uploads/2017/08/Integrovane-navchannja-modul.pdf> (дата звернення: 04.10.2025).
5. Брик Т. О., Лебошина Н. В. Використання CLIL (інтегрованого предметномовного навчання) у формуванні та розвитку вмінь іншомовного професійного спілкування майбутніх офіцерів у вищих навчальних закладах. *Молодий вчений*. №5.1 (69.1), 2019. С. 41-43.
6. Вознюк О. В. Мова як системно-синергетичне утворення: основні аспекти апроксимально-аналітичного методу викладання іноземних мов. *Теорія та методика викладання філологічних дисциплін: наук.-метод. матеріали / відп. за вип. О. В. Вознюк*. Житомир : ЖВІРЕ, 2005. №14. С. 7-33.
7. Вознюк О. В. Холістичний підхід до аналізу обдарованості: визначення, діагностика, формування. *Філософсько-методологічні аспекти визначення обдарованості. Матеріали круглого столу, 26 жовтня 2011 р., м. Київ*. 2011. С. 65-78.
8. Гончаренко С. У. *Український педагогічний словник*. Київ: Либідь, 1997. 366 с.
9. Дементьєва Т. І. *Формування комунікативної компетенції студентів іноземців підготовчих факультетів процесі навчання : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук*. Харків, 2005. 18 с.
10. Зеленська О. Використання інноваційних технологій на уроках у початкових класах. *Початкова школа*. 2014. № 9. С. 47-48.

11. Казимір І.С. Keep calm and enjoy CLIL: навчально-методичний посібник, Кам'янець-Подільський: ПП Ящишин Ю.І., 2024. 80 с.
12. Казимір І.С., Боль К.В. Скафолдинг в контексті предметномовного інтегрованого навчання. Методика навчання філологічних дисциплін у закладах загальної середньої та вищої освіти. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2023. С.16-18.
13. Канюк О.С., Дідо Н.Д. Виклики та інновації: інтеграція англійської мови з академічними предметами. Теорія і методика професійної освіти. Випуск 67. Том 1. 2024. С.175-179. http://www.innovpedagogy.od.ua/archives/2024/67/part_1/40.pdf (дата звернення: 04.10.2025).
14. Карп'юк О.Д. Англійська мова (11-й рік навчання). – Тернопіль : Астон, 2019. 256 с.
15. Коваль Т. І. Інтерактивні технології навчання іноземних мов. Наукові записки НДУ ім. М. Гоголя. Психолого-педагогічні науки. 2011. № 7. С. 160-163.
16. Коротаєва І. Особливості інтегрованого та аспектного підходів у навчання іноземної мови у мовному ВНЗ. Наукові записки: Серія: Філологічні науки. Випуск 165. Р. 508-513.
17. Котковець А. Л. An integrated-skills approach to learning a foreign language through the use of the project method. Advanced education. 2014. №2. С. 66-73.
18. Кривочкіна В. А., Лубенська А. В. Використання технології CLIL у формуванні англомовної мовної компетентності в учнів профільної школи: матеріали III Всеукраїнської студ. наук.-практ. конф. «Мова, освіта, наука в контексті міжкультурної комунікації», 2022. С. 73-74.
19. Лазаренко В. М. Особливості використання проектної методики в іноземній мові. Вісник ПНПУ. 2020. Вип. 45. С. 99-105.
20. Лисюк Т. В., Кушнірук С. К. Форми організації навчальної діяльності учнів на уроці. Зб. наук. праць «Гілея: науковий вісник». 2022. С. 42-44.

21. Лозова О. М. Психологічні аспекти засвоєння іноземної мови: Навчально-методичний посібник. Київ, 2010. 143 с.
22. Методичні рекомендації з написання та оформлення дипломних робіт (проектів) студентами Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2018.
23. Мовчан Л. Г. Використання досвіду Швеції у вітчизняній практиці навчання іноземних мов Гуманізація навчально-виховного процесу. 2011. Спец. вип. 7, ч. 2. С. 214-220.
24. Морська Н. О. Інтегрований підхід до викладання іноземної мови. Проблеми лінгвістики науко-технічного і художнього тексту та питання лінгвометодики : збірник наукових праць / Вісник Національного університету «Львівська політехніка». 2001. № 419. С. 18-20.
25. Ніколаєва С. Ю. Загальноєвропейські Рекомендації з мовної освіти: вивчення, викладання, оцінювання. Київ: Ленвіт, 2003. 273 с.
26. Ніколаєва С. Ю. Методика викладання іноземних мов у середніх навчальних закладах : підручник. К. : Ленвіт, 2002. 328 с.
27. Ніколаєва С. Ю. Методика навчання іноземних мов у середніх навчальних закладах : підручник. Київ: Ленвіт, 1999. 320 с.
28. Ніколаєва С. Ю. Міжкультурна іншомовна освіта в Україні: ключові проблеми. Іноземні мови. 2016. № 2. С. 3-8.
29. Огієнко О. І. Інтердисциплінарність сучасної педагогіки: методологічний аспект. Інтердисциплінарність педагогіки та її субдисциплін. 2013. С. 114-123.
30. Олізько Ю. Міждисциплінарний підхід як засіб реалізації основних дидактичних принципів навчання. Pedagogical Discourse. 2015. №18. С. 161-165.
31. Павлова О. О., Монастир'єва Л. В. Перспективи методики предметномовного інтегрованого навчання в немовних вишах України. Інноваційна педагогіка. 2019. № 18. Т. 3. С. 78-82.

32. Пасічник О. С. Дидактичні та методичні підходи до конструювання змісту елективних курсів з іноземної мови для старшої профільної школи як засобу забезпечення варіативного компонента іншомовної освіти. Постметодика, № 4 (119). 2014. С. 35-40.
33. Ружин К. М. Особливості змісту і функціонування принципів інтегрованого та диференційованого підходів у навчанні іноземної мови. Вісник Запорізького національного університету. 2014. Педагогічні науки. № 1 (22). С. 258-266.
34. Семенова В. А. Розвиток мовленнєвої компетентності учнів на уроках іноземної мови. Молодий вчений. 2021. № 2. С. 101-106.
35. Скорнякова М.Є. Інтеграційні можливості предмету «Іноземні мови» URL: <https://gymnasiya2.org.ua/doc/D3.pdf> (дата звернення: 25.09.2025).
36. Сова М. О. Концептуальна модель інтегрованого навчання і технологія її впровадження у навчальний процес вищої школи. Біоресурси і природокористування: Науковий журнал. 2009. Т. 1, № 1/2. С. 169-177.
37. Солощенко В. Особливості реалізації предметно-мовного інтегрованого навчання (CLIL) як провідної методики навчання іноземних мов у Європі. Вісник Національного університету «Чернігівський колегіум» імені ГГ Шевченка, №177 (21). 2023. С. 116-120.
38. Стиркіна Ю. Переваги та проблеми предметно-мовного інтегрованого навчання. Scientific World Journal. 2020. № 4. С. 39-46.
39. Стеценко О.П. Міжпредметні зв'язки як основа іншомовної мовленнєвої діяльності. Бакалаврська робота URL: https://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream-download/123456789/78210/1/Stetsenko_Bachelor_Paper.pdf (дата звернення: 25.09.2025).
40. Тлумачний словник української мови: Понад 12500 статей (близько 40 000 слів) / за ред. В. С Калашника. Харків : Прапор, 2003. 991 с.
41. Філіпенко А. С. Міждисциплінарна методологія: базові принципи. Міжнародні відносини. Серія «Економічні науки». 2018. №13. С. 7-13.